



Evrensel Bir Dinin Tanımının İmkânı Hakkında Bazı Yorumlar

Doç. Dr. Beyazıt Yaşar SEYHAN

OKU Divinity Fac. Psychology of Religion, Osmaniye, TR.
ORCID: 0000-0001-7404-3976. beyazit.seyhan1@gmail.com

Özet

Sosyal bilimlerde tanım yapmak en temel işlerin başında gelir. Tüm dinleri kapsayan ve din denilince içinde barındırdığı tüm alt kavramları içeren evrensel bir tanımın yapılması gerektiği bilim insanları tarafından eskiden beri vurgulanmaktadır. Bu araştırmada bazı din psikologların yaptıkları din tanımlarına değinip din psikolojisi alanında yazılan bazı din psikolojisi kaynaklarında geçen tanımlar hakkında nitel bir yorumlama ile din psikolojisi açısından evrensel bazı tanımlar yapılmaya çalışacaktır. Dinin tanımı konusunda bu kavramın tanımı ve içerikleri üzerinde din psikolojisi alanının uzmanlarınca yeterince düşünülmemiştir. Din psikolojisi uzmanları, bilhassa Türkiye’de, din kavramını tanımlarken dinin tanımının zor olduğunu iddia ederek evrensel bir din tanımına gitmekten genellikle kaçınmışlar. Dinin olmazsa olmaz alt kavramları gözetilerek tüm dinleri kapsayacak bir tanım için en az üç alt kavramın bir araya gelmesi gerektiği araştırmamızın teori kısmında vurgulanmıştır. Bu üç kavram anlam/kutsallık yükleme, inanç sistemi ve ritüellerdir. Bu üç kavramla yapılan tanımların olup olmadığı bilimsel literatürden örnekler vererek bulgular kısmında tespit edilmiştir. Araştırmamızın bulgu ve yorumlarına göre kronoloji açısından başlangıçta özellikle psikoanalitik psikologlarca dinin evrensel tanımı yerine birey için ne anlama geldiğine vurgusu yapılmışken son zamanlarda Batıda ve Türkiye’de tüm dinlerin asgari bu üç özellikleri dikkate alarak din tanımları yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca araştırmada dinin olmazsa olmaz üç alt özelliği ile yapılmış yeni tanımlarda sunulmuştur. Sonuç ve öneri olarak din psikolojisinin evrensel bir bilim dalı olması için tüm dinleri kapsayan evrensel din tanımlarının yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Anahtar kavramlar: Din, Dinin Alt Kavramları, Psikolojide Din Tanımları, Evrensel Din Tanımı.

Comments on The Concept of Religion and Spirit in Terms of Religious Psychology

Absract

Defining terms is one of the most fundamental tasks in social sciences. Scholars have long emphasized the necessity of creating a universal definition of religion that encompasses all religions and the associated sub-concepts. This study aims to examine definitions of religion proposed by certain psychologists of religion and provide a qualitative interpretation of definitions found in key sources within the field of the psychology of religion, attempting to develop

universal definitions from the perspective of religious psychology. Experts in the field have not sufficiently reflected on the definition and contents of the concept of religion. Particularly in Turkey, psychologists of religion often avoid pursuing a universal definition of religion, claiming that defining religion is inherently difficult. The theoretical section of the study emphasizes that at least three sub-concepts must be combined to create a definition that includes all religions: the attribution of meaning/sacredness, belief systems, and rituals. The findings section identifies whether definitions incorporating these three sub-concepts exist in the scientific literature by providing examples. According to the study's findings and interpretations, early psychoanalytic psychologists initially focused on what religion meant to individuals rather than offering a universal definition. However, more recently, definitions of religion that consider these three essential characteristics have started to emerge in both Western and Turkish contexts. The study also presents new definitions constructed based on the indispensable three sub-characteristics of religion. As a conclusion and recommendation, it is highlighted that for the psychology of religion to function as a universal scientific discipline, universal definitions of religion that encompass all religions must be established.

Key Words: Religion, Sub-Concepts of Religion, Definition of Religion In Psychology and Universal Definitions of Religion.

GİRİŞ

Evrensel bir geçmişi olan din fenomeni sadece sosyal bilimleri değil birçok bilimlerin ilgi alanına girer. Din insanların varoluşsal problemlerine cevap vermeye çalışan bir olgudur. En eski dönemlerden bu yana dinin varlığı görülmektedir. Din muhataplarına belli bir dünya görüşü sunmakla beraber salt bir ideoloji de değildir. Öte yandan dine benzeyen kavramları bir din gibi algılamak aslında din kavramının çok geniş bir kavram olduğunu da gösterir. Efradını cami ağıyarını mâni bir din tanımı yapmak kolay değildir. Bunun için hem Türkiye’de hem Batıda din tanımının yapılmasının zor olduğu vurgulanır (Yaparel, 1987). Ancak bu zor olma durumu biraz abartılmış ve sanki dinin genel veya evrensel bir tanımının imkânsız olduğu anlaşılmaktadır. Matematiksel veya mantıksal ifade ile dinin tanımının tanımsız veya belirsiz olacağı anlaşılmaktadır. Sanki din kavramı içinde hiçbir alt kavramın yer almadığı ama aynı zaman da din ile ilgili birçok fenomenin gözükmesi muhtemel kavrammış gibi yaklaşılmaktadır. Yani din kavramı matematiksel ifade ile sanki boş küme *gibi a/0; 0/0 veya ∞/∞* gibi anlaşılmaktadır. Sosyal bilimcilerin özelden de din psikolojisi ve din sosyoloji uzmanlarının yapması gereken önemli bir görev din kavramının tanımının zor olduğunu iddia ederek sanki din kavramını tanımsız bir kavram imajından çıkararak tüm yaşayan veya geçmiş dinleri içine alarak bir din tanımlama işlevine girişmeleri gerekir (Seyhan,2024). Osmanlıca bir tabir olarak “efradını cami ağıyarını mâni” yani din ile ilgili tüm kavramları alt küme gibi içine alan ama din ile asıl bağlantısı olmayan veya din

kavramının kümesi içine girmeyen diğer alt kavramların yer almadığı bir tanım için kafa yorulması gerekir.

Din Tanımı ve Din Tanımında Alt Kavramları Nedir?

Din nedir? Din nasıl bir kavramdır ki kendi içinde başka kavramları da barındırıyor mu? Burada bunun cevabı verilmeye çalışılacaktır. Yinger'in de ifade ettiği gibi "din konusundaki birçok araştırmacının takıldığı ilk engel tarif meselesi olmaktadır" (Yinger, 1970:3). Ancak bu engel olma durumu biraz abartılmış ve sanki dinin genel veya evrensel bir tanımının imkânsız olduğu anlaşılabilir. Çünkü bazı din psikolojisi kitaplarında dinin tanımı yapılmadan din psikolojisinin ne olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır (Egemen, 1952; Armaner, 1980; Certel, 2003). Acaba din soyut kavram mıdır ki tanımı zordur ya da imkansızdır. Elbette tam anlamı ile soyut olmadığı gibi tamamen somut bir kavram da değildir. Din kavramının belli bir yönü soyut iken belli bir yönü elbette somuttur. Böyle geniş bir kavramın tanımını yapılırken yapılması gereken en iyi iş büyük ihtimalle alt kavramların ne olduğunun tespitidir. Matematiksel anlamda din kavramının alt kavramları yani kümelerinin olması şeklinde de anlaşılabilir.

Nedir bu alt kavramlar? Batı bilimsel yazınında -özellikle din psikolojisi alanında- yapılan din hakkındaki tüm tanımlamalara bakıldığında din, genellikle pratik (davranışsal) bir sistem ve kutsal olana ilişkin inanç olarak tanımlanır (Kavros, 2010: 764). Kavros'a (2010: 764) göre birçok din tanımına bakıldığında şu kavramların tüm dinler için ortak olduğu görülür: "İnanç, mit, etik, ritüel, tecrübe ve sosyal kurumlar". Lowenthal'ın (1995) bazı ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bir şeye din denilebilmesi için kutsal/ruhsal manevi alan/gerçekliğe Tanrıya, ahlaka, amaca ve bunlarla iletişime ilişkin üzerinde ittifak edilmiş inançların ve davranışların olması gerekir. Sosyal bilimlerde din üzerindeki tanımlamalara ilişkin birçok çalışmalardan elde edilecek muhtemel sonuca göre bir şeyin din olabilmesi için asgari en az üç alt kavramın bir araya gelmesi gereklidir. Seyhan'a (2015: 377-392) göre bu üç kavramdan herhangi biri bile hariç olmamak üzere hepsi bir araya geldiğinde o şey din haline gelmiştir denilebilir.

Bu alt kavramlardan;

Birincisi: Anlam/kutsallık (yani kutsala yüklenen anlamlar veya kutsal ile ilişki/tecrübe vb.).

İkincisi: Ritüeller (dini davranış, ayinler, ibadet, ibadet şekilleri, emirler, yasaklar vb.).

Üçüncüsü: İnanç sistemidir (yani herhangi bir dini kabul veya redde ilişkin toplumsal-bireysel ahlaki kural veya yasaklar).

Bu alt kavramların tüm dinlerde olmazsa olmaz nitelikte olup birinin eksikliği durumunda o şey bir din değil bir ideoloji ya da dünya görüşü, siyasi ya da felsefi bir bakış açısı haline gelir. Bu alt kavramların da kendi içinde sınırlarının olması gerekir. Buna göre bu alt kavramların özelliklerini biraz açmakta fayda var.

İlk olarak anlam ya da kutsallık yükleme (atfetme) denilen kavram fizikî âleme ya da fizik ötesi alanlara ilişkin bireylerin anlamlandırmalarıdır. Bu Tanrı, melek, cin, ruh şeytan vb. gibi fizik ötesi olgular ya da kabuller olabileceği gibi maddi alanda kutsal sayılan hayvan, bitki, ağaç, dağ, taş vb. gibi herhangi bir nesne de olabilir. Hinduizm’de inek hayvanına yüklenen kutsallık anlamı buna örnektir (bkz. Margul, 2012; Çağdaş, 1955). Tanrı imajları ya da tasavvurları her dinde farklı tezahür edebildiği gibi herhangi bir Tanrının olmadığı dinler de vardır. Budizm Tanrısız din diye kabul edilir. Budizm’in ilk öğreticisi Buda ne ilah diye bir şeye inanmış ne de takipçilerine böyle bir şeyi tavsiye etmiştir (King, 2001: 17-18). Tanrı tüm dinlerde olmazsa olmaz ortak bir kavram değildir. Her dinde Tanrı vardır denilemez. Ama ilahi kökenli olsun veya olmasın her dinde kutsallık yani bir şeylere anlam veya kutsallık atfetme vardır. Tüm dinlerde kutsallıkla anlam yüklenmiş nesnelere ya da alanlar ya da maddi/manevi varlık/varlıklar bulunur. Bu kutsallık biçilen alanlarla birey arasında tecrübenin de oluşması gerekir. Bu tecrübe oluşma süreci kutsallık/anlam yüklendikten sonra da bireyde oluşabilir veya kutsallık veya anlam yüklemenin başlangıcında da oluşabilir. Önemli olan burada anlam ya da kutsallık ile birey arasında bir tecrübe dayanan ilişkinin oluşmasıdır. Otto’nun (1925) tabiri ile din kutsalın tecrübesidir. Sonuç olarak dinlerin nihai hedefi bir şeylere anlam yüklemek değil yüklenen anlamlar ya da kutsallıklar ile birey arasında oluşacak bir tecrübenin oluşumunu sağlamaktır.

Bu anlam yükleme ya da kutsallık durumu tek başına bir şey ifade etmez. Anlam yüklemeye ek olarak dinlerde ikinci özellik daha gereklidir. Bu da inanç sistemidir. Tüm dinlerin bir inanç sistemi vardır. İslam dinindeki gibi tüm dinlerin amentüsü bulunur. Bu ya söz ile ya da benzer kalıplarla ifade edileceği gibi içten içte bir kabullenıştır. Dinlerin inanç sistemi diğer dinlerin inanç sistemini dışlar yani ötelere. X dininin inanç sistemini kabul ettiğinizde Y dininin inanç sistemini dışlıyorsunuz. Eğer az bir şey X dininden az bir şey Y dininin inanç sistemini kabul ettiğinizi iddia ederseniz aslında Z dini gibi yeni bir dini inanç sistemi geliştirmeye başlıyorsunuz. Dikkat edilirse yeni bir din

hemen ortaya çıkar denilmemektedir. Bunun yerine yeni bir dini inanç sistemi zaman içinde gelişmeye başlar. Çünkü bir şeye din denilmesi için sadece inanç sistemi tek başına yeterli değildir. Diğer olmazsa olmaz özellikler de yer alacaktır. İnanç sistemi anlam/kutsallık atfetme sonucu ortaya çıkabildiği gibi geliştirilen inanç sistemi ile de kutsallık/anlam yükleme de ortaya çıkar. İnanç sistemi ile anlam yükleme birbiri ile döngüseldir. Bu da göstermektedir ki, dinler kısa bir zaman dilimi içinde değil uzun süren tarihî bir geçmişe sahiptirler (Jung, 2010). Tüm dinlerin bir inanç sistemi bulunmakta olup bu inanç sistemleri belli bir yaşam veya tarihi dönem içinde şekillenmektedir. Toplum içinde kabul edilen batıl inanç denilen inanç kabullerinin de arkasında aslında bir tarihi süreç ya da olay vardır. Söz konusu herhangi tarihî süreç veya olay/olaylardan sonra birtakım batıl inançlar gelişmeye ve yerleşmeye başlamıştır (Bayraktar, 2022; Çobanoğlu, 2003). Bunun için şu evrensel gerçekliği bir kez daha hatırlamakta fayda vardır: *“Batıl inanç yoktur bağlamından koparılmış inanç vardır”*.

Anlam/kutsallık yükleme ile inanç sistemi tarihsel süreç içinde tezahür etmeye devam ederken aynı zaman da dinin dışsal yani dışa yansıyan ya da görünen kısmını ifade eden üçüncü bir alt kavram veya özelliği daha ortaya çıkar. Bu da ritüeldir yani din amaçlı yapılan özel davranışlardır. İslam dininde buna ibadet denirken diğer dinlerde ayin, kült, dini tören veya öz Türkçe açısından *kuttören* denir (bkz. <https://esanlamlisi.net/es-anlamli/ayin/>). Tüm dinlerde dinî amaçlı yapılacak davranışlar vardır. İster ferdî ister toplumsal olarak yapılsın tüm ibadetler ya da ritüeller dinlerin inanç sistemini ve anlam yüklemesini kuvvetlendirir. İnanç sistemleri ve anlam yükleme dinin özsel ya da içsel süreçleri olarak kabul edilmesine karşılık ibadetler ya da ritüeller dinin dışa yansıyan tarafıdır. Tüm dinlerde yer alan emir ve yasakların toplumsal ve bireysel olarak davranışlara yansımalarıdır. Bu dinî amaçlı yapılan ya da yasaklanan davranışların/ritüellerin ya da ibadetlerin de tarihsel bir geçmişi bulunmaktadır. Hatta evrensel açıdan hukuk tarihi incelendiğinde en eski hukuk kuralları bile din kökenli hukuk kurallarıdır (Savaş, trs: 3). Tüm dinlerdeki ritüeller tamamen farklı olabileceği gibi ritüellerin belli başlı özellikleri ya da bazı yönleri bazı dinlerde birbirinin benzeri de olabilir. Buna örnek olarak, İslamiyet'teki yemeden içmeden kesilerek yapılan oruç ibadetinin Hz. Meryem'de susma orucu olarak tezahür etmesidir denilebilir (bkz. Meryem Suresi 26. Ayet). Elbette tüm dinlerdeki ritüeller birbiri ile tamamen benzer olamaz. Bazı dinlerdeki ritüeller asla başka bir dinde bulunmayabilir. Yani sadece o dine has olan bir ritüel de bulunabilir. Mesela kurban ibadeti. Budizm gibi dinlerde hayvansal gıdaların

kesilip yenmesini yasaklayan ritüel veya inançlar bulunurken eski Türk inançlarında “Şeylan¹” denilen kurban törenlerinin düzenlenmesi kurban kesimini yasaklayan dinlerden farklı bir ritüel ortaya da koymaktadır.

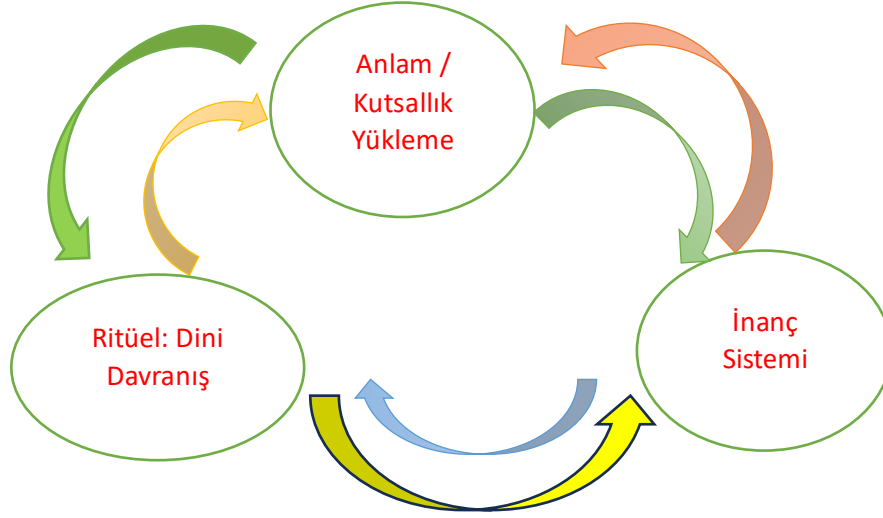
Bu üç alt kavramın bir araya gelmemesi o şeyi neden din haline getirmez? Bu konuya değinmekte fayda var. Örneğin bir ideoloji olan komünizm din karşısında yer almış ve hakiki komünist düzen yerleşince din yeryüzünde silinecek görüşü ortaya çıkmıştır (Mardin, 1983). Komünistlikte belli bir düzen içinde ayinsel davranışlar hariç diğer anlam ve kutsallık yer almaktadır. İdeolojiler zaten insanlara belli bir anlam ve dünya görüşü sunar (Macit, 2016: 32). Ancak komünistlikte dinlerdeki gibi bir dini inanç özellikleri sunmayabilir. Bunun yerine belli bir kimlik özellikleri verebilir. Söz konusu bu kimlikler dinin alternatifi olarak ileri sürülebilir. Aynı şekilde din de bir ideoloji üretebilir ve müntesiplerine bir ideolojik dünya görüşü de verebilir. Dinin işlevsel yönünün terk edilip yerine insan hayatının ideolojilerle örölmek istenmesi asla ideolojileri bir din haline getirmez. Zaten ideoloji teolojik düşüncenin karşıtı olarak ortaya çıkar. Fransa’da ilk olarak teolojik düşüncenin dışlanması ile teoloji dışındaki bütün bilimlere birleştirilecek bir kraliçe bilim olarak Tracy tarafından ileri sürölmüştü. Böylece teoloji dışındaki tüm bilimler arasında birlik sağlanacaktı (Eagleton, 2005: 105; akt. Orçan, 2008: 124). İster ideoloji olsun isterse din karşıtı herhangi bir dünya görüşü olsun eğer içinde alt kavram olarak bu üç kavramı barındırmıyorsa dine benzeyen bir şey olsa da o şey bir dindir denilemez. Elbette bir ideoloji zaman içinde din haline gelebilir. Ya da bir dinden ideolojik düşünce biçimleri ortaya da çıkabilir. Ancak birbiri ile yakından ilgili olsa da dinin barındırdığı olmazsa olmaz bu üç kavram bir araya gelmedikçe o şey din olamaz².

¹ Şeylan: Oğuz Türklerinin kurban törenlerine şeylan veya şölen adı verilmiştir. Dini içerikli bir tören olmasına ek olarak sosyal içerikli bir törenin de adıdır. Kurban Tanrı’yı menün etmek veya bir dini yükümlülüğü yerine getirmek amaçlarıyla kesilse de kurbanın dağıtım şekli bir hiyerarşiyi oluşturur (Şahin, 2018: 8).

² Seyhan (2022) tarafından yazılan bir anıya yer verilecektir: Bir ideolojinin dini bir kimlik kazanmaya doğru evrilmesi mevzusuna şahit olduğum bir anımı yeri gelmişken anlatmak istiyorum. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 3. Sınıf öğrencisi iken bir gün Konak meydanına yakın bir camide yatsı namazını kıldıktan sonra kordon boyundan Güzel Yalı mevğine doğru yürüyüş yapmaya karar verdim. Güzel Yalı mevğine yaklaşırken ana caddenin hemen arka sokaklarından birine girdim. Sokakta yürürken binanın birinden marş sesleri geliyordu. Kadın ve erkeklerin seslerinin söyledikleri marş 10. Yıl Marşıydı. Marş sesleri sokak ortasına kadar geliyordu. Ama ne hikmetse apartmanda ışık görölmüyordu pencereler ise açıktı. Daha sonra marş bitti ardından “Gençliğe Hitabe” okundu hep bir ağızdan. Gecenin köründe böyle bir seremoniye anlam veremedim. Bu neyin kutlamasıydı gece gece? Bir yıl sonra dinler tarihi dersinde dersin hocası ders sırasında “28 Şubat sürecinden sonra İzmir’in çeşitli semtlerinde bazı kişiler belli bir gece bir araya gelip 10. Yıl Marşı, Gençliğe Hitabe ya da Nutuk okuma toplantıları yapmaya başladı” dedi. Benim aklıma o anda tanık olduğum bu olay geldi. Bu insanlar bu eylemi hangi amaç ve anlam ile yapmışlardı? İdeolojilerini din şekline mi dönüştürmeyi amaçladılar? Yoksa 28 Şubat sürecindeki tarikatlara bir tepki olarak mı

Yukarıda açıklanan alt kavramları ya da özellikleri şu şekilde resmedilebilir:

Şekil-1 Dinlerin İçinde Barındırdığı Olmazsa Olmaz Alt Kavramları ve Aralarındaki İlişki



Araştırmanın Yöntemi, Amacı, Deseni, Problemi, Sınırlılıklar ve Diğer Özellikleri

Araştırmanın başlığından da anlaşılacağı üzere bu araştırmanın yöntemi anlamacı perspektife dayanan yani olguların sayısal verilerle değil anlamaya dayalı olarak bilinen “nitel” yöntemdir. Nicel yöntemde olduğu gibi nitel yöntemde de araştırmanın “problemi”, “amacı”, “deseni”, “sınırlılıkları ve varsayımları” gibi bilgiler belirtilmek zorundadır.

Bu tür araştırmaların genellikle genel ve özel amaçları bulunur. Bu araştırmanın genel amacı efradını cami ayyarını mâni bir şekilde evrensel bir din tanımını yapılmasına katkı sağlamaktır. Özel amaç olarak da dinin kapsadığı alt kavramları içinde barındıran birtakım evrensel tanımların yapılmasıdır denilebilir. Araştırmanın deseni ise “*durum çalışmasıdır*”. Araştırmada Batı ve

yaptılar? Bu insanlara yeni bir din ihdas edip etmedikleri sorulsa belki de yeni bir din fikrine karşı çıkacaklar ve kendilerinin nüfus cüzdanlarını da delil olarak gösterip dinlerinin İslam olduğunu rahatça ifade edeceklerdi. Bu sadece bir tepki ve maneviyat arayışı olabilirdi. Belki de bu toplantıları artık bıraktılar. Ancak bu toplantıları yapmaya devam ediyorlarsa ve İslam dinin inanç sistemini terk ettiklerini iddia ediyorlarsa ideolojilerini bir din ya da dini bir ayin gibi kutsadıklarını söyleyebiliriz. O zaman yeni bir din ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü bir ideolojinin hemen din haline gelmesi kolay değildir. (Seyhan, 2022)

Türkiye kaynaklı din psikolojisi alanında yazılan bazı din tanımlarını tespit ederek araştırmanın amacı doğrultusunda evrensel birtakım tanımlar yapmaktır. Araştırmanın deseni olarak belirlenen “durum çalışmaları”, nitel araştırmalarda genellikle belli bir özelliğin ya da birkaç durumun tespitinin araştırılmasıdır. Araştırmanın problemi ise -en genel anlamda- “*Tüm dinler kapsayan evrensel bir tanım yapılabilir mi?*” Özel anlamda ise araştırmanın problemi olarak şudur: “*Batı’da ve Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan bazı din tanımları göz önünde bulundurularak dinin kapsadığı alt alanlarla birlikte evrensel bir din tanımı yapılabilir mi?*”

Bilimsel araştırmalarda mutlaka belli bir sınır bulunur. Araştırmanın sınırları çizilmezse kapsamı çok geniş bir şekilde incelenmesi sağlıklı sonuçlar doğurmaz. Araştırma ilgili başlıklarda açıklandığı üzere Batı kökenli bazı psikologların din tanımları ile yerelde yapılan bazı din tanımları ile sınırlı tutulmuş olup dinin içinde barındırdığı alt kavramlarla incelenecektir. İlgili tanımların ve alt kavramların din kavramı ile bağlantılı olduğu varsayılmaktadır. Elde edilen bulguların da araştırma problemini çözmeye yeterli olduğu varsayılmıştır.

Bulgular ve Yorum (Tartışma)

Yukarıda dinin tanımı ve bu tanımda yer alan alt kavramlar izah edilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra aşağıda ilk olarak Batıda psikolojinin öncülerinin din tanımları ve anlayışlarına kısaca değinilecek sonra da Türkiye’deki uzmanlardan bazılarının din tanımına ilişkin görüşlerine yer verilecektir. Bu din tanımlarından hangilerinin yukarıda bahsedilen dinin olmazsa olmaz alt kavramlarından hangilerini içerdiğine dair tespitler yapılacaktır. Son olarak çeşitli yorumlara ve tartışmalara yer verilecektir.

Bazı Batılı Psikologların Din Tanımları:

Amerika’daki din psikolojisinin kurucu babalarından sayılan William James (1902;2002), dini, “*bireyin duyguları, filleri ve tecrübeleri*” şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca dini kurumsal ve bireysel din olarak ikiye ayıran James’e göre din psikolojisinin bireysel din üzerinde durması gerektiğini vurgular.

James yaptığı din tanımında dini sadece bir tecrübe olarak ele almakta olup dinin kurumsal ve inançsal sistemi ile ilgilenmemiş gözükmektedir. Evrensel bir tanım yaptığı söylenemez. (-)³

Psikanalizin kurucusu olan Sigmund Freud, kendisini ateist bir Yahudi olarak tanımlar. Dini de indirgemeci yaklaşımla ele alır (Ayten, 2010: 51-52). *Din, insanların katlanılmaz sıkıntılara tahammüllerini kolaylaştıran ve kalıcı bir yararı olmayan bir yanılsamadır* (Freud, 1990; 1938).

Freud dini indirgemeci bir anlayışla bireyin olumsuz ve ona zarar veren bir düşünce veya algılama sistemi olarak görmektedir. Dinin kurumsal ya da inançsal yönleri ile ilgilenmemektedir. Bunun için evrensel bir din tanımı değildir (-).

Dini kolektif şuur altının arketipi olarak gören ve başlangıçta Freud ile beraberken daha sonra kendi yolunu çizen Carl G. Jung (2010) da dinin fonksiyonel yönüyle ilgilenmiştir. Jung'un indirgemeci bakış açısıyla din hakkındaki görüşlerinden çıkarılacak bir tanım şöyle olabilir: *“Varlığından çok yokluğu insanı hasta eden din, insanın kolektif şuur altındaki arketiplerinden biri olup bireyselleşmesine katkı sağlayan bir tecrübedir.”*

Jung, Freud'un aksine bir din düşüncesine sahip olsa da dini tecrübe boyutu yani anlam yükleme ile sınırlı tutmuştur. Ancak evrensel bir din tanımı verdiği söylenemez (-).

Logoterapi anlayışını psikolojiye kazandıran Victor Frankl'a göre dinler de diller gibi sembollere sahiptir. Frankl' a göre din, hem nihai bir anlam arayışı olup hem de bireyin bilinçdışı derinliklerinde nihai anlamla ilişki içinde olan sembollerdir. Din bireylere “ruhsal yardım eli” uzatır ve başka hiçbir yerde bulamayacağı “güvenlik” duygusu verir.

Frankl da dini bir anlam arayışı olarak görmesi ve semboller ile sınırlı tutması dinlerin işlevsel yönüne işaret eder ama dinin bir inanç sistemleri veya kurumsal yönlerine değinmemiş gözükmektedir (-).

Dinin evrenselliğine karşılık “dini tecrübelerin evrenselliği” görüşünü ileri süren Abraham Maslow, dini kuralcı din ve kuralcı olmayan mistik din şeklinde iki gruba ayırmaktadır. William James ile din konusunda benzer görüşleri olan Maslow, (1996) *dini birey için varlık değerleri taşıyan, kendini gerçekleştirmesine yardımcı olan doruk deneyimlerdir.*

³ Çalışmada evrensel tanım olmayanlara (-) işareti kullanılacaktır. Ayrıca evrensel tanımlara (+). Evrensel tanıma yakın ya da kısmen olanlara ise (+-) verilecektir.

Maslow da dinin kuralcı ya da kurumsal yönü ile ilgilenmezken birey için bir deneyim ve tecrübe olarak sınırlandırmıştır (-).

Otoriter dine karşı hümanist din fikrini benimseyen, kendini ateist bir mistik olarak tanımlayan ve tüm dinleri kapsayarak bir tanıma yaptığı söyleyen Erich Fromm'a (2003) göre ise *“din, bir grup tarafından paylaşılan ve o grubun bireyelerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef ve onlara ortak bir davranış biçimi sunan düşünce sistemidir”*.

Şimdiye kadar ki değinilen psikologlara göre Fromm'un daha evrensel bir tanım yaptığı görülmekte ve Fromm (2003) yaptığı tanımda dinin olmazsa olmaz üç alt özelliğinden bahsetmiş gözükmektedir. Din tanımı içinde “bir grup tarafından” ibaresi dinin sosyolojik veya kurumsal yönüne işaret ederken davranış ve düşünce sistemi diyerek ritüel ve inanç boyutlarına değinmiştir. Kendilerini de adamaktan bahsettiği için dinin anlam ve kutsallık yönünü de tecrübe ettikleri anlaşılmaktadır (+).

Clark'a göre (1958: 22), “bireyin aşkın varlık ile hissettiğinde yaşadığı ve özellikle hayatını o aşkın varlıkla ahenkli kılmak için fiili girişimde bulunduğu davranış üzerinde etkisi açıkça gözlemlenen deruni bir tecrübedir”.

Clark da aşkın bir varlık diyerek bir kutsallıktan bahsettiği ve fiili davranışlar diyerek ritüele değindiği ve böyle insanın bir tecrübe yaşadığı vurgulamıştır. İnanç sistemine ve kurumsal yapıya değinmese de Clark'ın tanımı indirgemeci anlayıştan biraz daha ileri boyuttadır denilebilir (+-).

Argyle ve Beit-Hallahmi'ye (1975:1) göre “ilahi veya insanüstü güce duyulan inançlardan ve böyle bir güce yapılan ibadet fiillerinden veya diğer ayinlerden oluşan bir sistemdir”.

Argyle ve Beit-Hallahmi ise insanüstü güç yani kutsallık veya anlam yükleme, inanç sistemi ve fiillerden bahsetmesine ek olarak sistem demesi de dinin kurumsal kimliğine işaret etmektedir (+).

Türkiye'de Din Psikolojisi Eserlerindeki Bazı Din Tanımları:

Din, Allah tarafından belirlenmiş, insanlara mutluluk yollarını gösteren, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah'a ne şekilde ibadet yapılacağını bildiren bir kanundur (Akseki, 1970:7). Bu tanım İslami açıdan bir tanım olsa da ilahi dinler dışındaki diğer dinleri kapsamadığı görülür. Bunun için evrensel bir tanımdır denilemez (-).

Cürcani'nin (ÖT: H.816/M.1413) tanımına göre din şöyledir: “*Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilahî bir kanundur.*” (Cürcani, 1987; 1308). İslam inancı etrafında oluşturulan tüm din tanımlarında egosantrik bakış açısı görülmektedir (Seyhan, 2016: 25). İslam inancına dayalı din tanımlarında ahiret inancı olmayan veya peygamber aracılığı ile oluşmayan dinler yer almamaktadır (-).

İslam inancı etrafında bir din tanım daha verilecek olsa şöyle bir tanım verilebilir: “Akl-ı selim sahiplerini, kendi ihtiyarıyla, bu dünyada doğruluğa, salaha; öteki dünyada ise kurtuluşa götüren ve Yüce Allah tarafından konulan bir kanundur” (Atay, 1957: 83). Bu tanım da evrensel olduğu söylenemez (-).

Din, bireylerin kendilerini Allah'la tabiatüstü bir dünya ile ve birbiriyle münasebete getirdiği, yaşanan dünyadaki olaylar hakkında hüküm verdirecek bir değerler sırası çıkardıkları tutumlar, adetler, ayinler, merasimler ve inançlar sistemidir (Özbydar, 1970:5). Özbydar, inanç, kutsallık ve ritüelden bahsetse de bu tanımda bir Tanrı inancına sahip olmayan dinlerin yer almadığı anlaşılmaktadır. Bunun için Özbydar'ın tanımı evrensele yakın yani kısmen evrensel olabilir (+-)

Din kişinin ilahi bir kudretin varlığını, bu kudretin her şeyden üstün olduğunu, insandan yapması ve yapmaması hususunda taleplerde bulunduğunu gönülden kabul ve tasdik ederek O'nun hizmetine girmesidir (Yavuz, 1982: 87). Bu tanımda kutsallık, ritüel ve inanç olsa da bu kavramların ifadesi “tasdik” gibi İslami bakış açısı ile ifade edildiği söylenebilir. Tasdik etme kavramı yerine bağlanma veya farkındalık gibi kavramlar kullanılabilir. Kaldı ki bir ilahi kuvvet yerine birden çok ilahi kudretin varlığına inanan -mesela kötülük ve iyilik tanrılarının olduğunu düşünen- insanlar bu tanıma girmeyebilir. Bunun için kısmen evrensel yakın denilebilir (+-).

Din, her şeyden üstün güçlü bir varlığa (veya varlıklara nesnelere) inanma ve onu kutsal kabul edip ona bağlanma ve tapınma davranışlarını ihtiva eden kurallar bütünüdür (Peker, 2000: 19). Peker'in bu tanımında dinin olmazsa olmaz üç alt kavramına yer vermiştir. Bunun için bu tanımın evrensel oluşu kabul edilebilir (+).

Din, insan davranışına yön, yaşama anlam veren kutsal veya doğüstü bir (veya birden çok) güç ve yaratıcı kavramına dayanan inançlar sistemi şeklinde tanımlanabilir (Budak, 2005: 205). Budak, yukarıda bahsedilen dinin olmazsa olmaz kavramları gözeterek bir tanım yapmaya çalışmıştır. Kutsallık veya anlam yükleme, dini davranışların olması ve inançlar sistemi diyerek

kurumsallaşmış bir din tanımı vermekte olduğu anlaşılmaktadır. Evrensel bir din tanımı vermiştir denilebilir (+).

Din, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemidir (Geertz 1972:23; akt. Hökelekli, 1998: 69-70). Geertz'in bakış açısını aktararak tanım göstermeye çalışan Hökelekli açısından bu tanımda sembollerin yer alması kutsallık ve anlam yüklemeye daha fazla vurgu ön plana çıkmaktadır. Bunun için bu tanımda bir inanç sistemi ve kurumsallaşma bulunmamaktadır. Bunun için tanım evrensel denilemez (-).

Din büyük bir güce bağlanmayı ya da bu güce yönelik duygu, düşünce ve davranışları ifade eder (Kayıklık, 2011). Büyük bir güce bağlanmanın ötesinde birden fazla güce bağlanmayı inanç sistemine ekleyen dinler bu tanımda yer almasa da tecrübe, bağlanma, davranışlar ve kutsallık yer almaktadır. Kısmen evrensel veya evrensel tanıma yakın denilebilir (+-).

Din, Tanrı/Kutsal/Aşkın olana bilinçli bağlılıktır. Bireysel ve toplumsal yanı bulunan, inanç, bilgi ve uygulama açısından sistemleşmiş, mensuplarına bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir hedef ve dünya görüşü etrafında toplayan bir yapıdır (Kızılgeçit, 2020: 18). Kızılgeçit'in tanımında dinin bireysel ve toplumsal yönü vurgulanmış ve dinin olmazsa olmaz üç kavramı anlatılarak evrensel bir tanım verilmeye çalışılmıştır (+).

Evrensel Bir Din Tanımı Hakkında Yorumlar:

Bu makalede, evrensel bir tanım yapabilmek için dinin olmazsa olmaz bazı özelliklerini belirtip bu özelliklerin Batı ve Türkiye'deki din tanımları ile ne kadar örtüştüğünü tespit ettikten sonra evrensel bir tanımın yani tüm dinleri içine alabilecek bir tanımın yapılmasının imkânı tartışılacaktır. Ayrıca örnek olması açısından da bazı evrensel din tanımları ileri sürülecektir. Ayrıca verilen din tanımları ile din gibi gözükken bazı olguların din değil bir ideoloji ya da dünya görüşü olduğu da anlatılmaya çalışılacaktır.

Din olgusu bütün toplumlarda rastlanacak kadar eski ve yaygın olsa da dinin her toplum ve birey için ortaya çıkışı farklıdır. Bu farklılıklar aslında her dinin kendini farklı şekilde tanımlamasından kaynaklanır. Halbuki din psikolojisi ve din sosyolojisi gibi norm koymayan evrensellik iddiasındaki bilimler için dinin asgari şartları üzerinde tüm dinlerin ortak olanın ne olduğu üzerinde düşünülmesi gerekir (Aktay, 2014:6). Dinin evrensel bir tanımının yapılması noktasında

her bilim dalı kendi açısından vermeye kalkınca ortaya din tanımında zorluklar çıkmaktadır. Din psikologları ve bazı psikologlar dinin özsel ya da bireysel anlamına daha fazla vurgu yaparken ileri sürülen din tanımlarında dinin dışı yansıyan sosyal yönünün eksik kaldığı anlaşılır. Din sosyologları da dinin dışı yansıyan tarafına daha çok vurgu yaparken dinin özsel veya bireysel tarafını ihmal edebilir. Bu durum Yinger'in (1970:3) de belirttiği üzere "din konusunda birçok araştırmacının takıldığı ilk engel tarif meselesi olmaktadır" (akt. Yaparel, 1987). Nitekim evrensel bir tanım için dinin asgari şartları üzerine düşünen Tylor din için "ruhsal varlıklara inanma" diye tanım ileri sürer. Ancak bu tanım din sosyologları tarafından benimsenmez (Aktay, 2014:7). Durkheim, Tylor'a itiraz ederken Theravada Budizm'ini örnek göstererek bu dinde "tanrılar ve ruhlar fikrinin olmadığını" ileri sürer (akt. Turner, 1997).

Durkheim de yaptığı alternatif din tanımı ise eleştirilere açıktır. Durkheim kendi toplumunun din kurumunun bir yansıması olan kilise etrafında bir tanım yapar. Ona göre "din kutsal şeylere yani bir kenara ayrılmış ve yasaklanmış şeylere ilişkin inanç ve uygulamaların birleşik bir sistemi - Kilise diye anılan bir tek ahlaki toplulukta birleştiren inanç ve pratikler, onlara taraftar olanların tümü" olarak ifade edilir (Durkheim, 1961: 62; akt. Aktay, 2014:7). Bu tanımda şu sorun ortaya çıkar: "Kilise gibi kurumu olmayan dinler bu tanımın neresindedir?"

Evrensel bir din tanımı yapmanın önemi ilk dönem psikolog ve sosyologlarca anlaşılmış ki evrensel bir din tanımı Tylor'dan beri denenmiştir. Tarihsel açıdan son dönemlerdeki tanımlar tüm dinleri kapsayacak şekilde yapılmaktadır denilebilir. Aynı şekilde Türkiye'de de evrensel bir tanım verme çabası gittikçe artmaktadır denilebilir. Çünkü bulgular kısmında Türkiye'de verilen tanımların tarihsel sıralaması dikkate alındığında son zamanlardaki tanımlar anlam/kutsallık yükleme, inanç sistemleri ve ritüel gibi alt kavramları içermiş olduğu görüldüğünden evrensel olmaktadır denilebilir.

Bulgular kısmında verilen bazı tanımların evrensel bir tanım olma imkânı görülmemektedir. Çünkü tüm dinlerin müşterek asgari şartlarının ne olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır. Özellikle ilk dönem psikoanalitik kuramcılarının verdiği tanımlar dinin birey için ne işe yaradığı açısından ele alınmıştır. Dinin bireye faydasının olup olmadığı, zarar verip vermediği veya dinin birey için işlevsel önemi gibi yönlerden tanımlar oluşturulmuştur. Dini tanımlarken "*dinin olmazsa olmaz*" asgari alt kavramları (kümeleri) veya özellikleri ortaya konmadan yapılan din tanımında tüm dinleri içererek yer alması beklenemez.

Dinin tanımlanan evrensel kümesi içinde özsel-bireysel veya işlevsel-toplumsal tarafını oluşturan “anlam/kutsallık yükleme”, “inanç sistemi” ve “ritüel” alt kavramları bulunmak zorundadır. Evrensel din tanımı olarak ilk dönem psikologlarından Eric Fromm’un (2003) tanımı bulunmuşken son dönem din psikologlarından ise Argyle ve Beit-Hallahmi’nin tanımı üç alt kavramı içerdiği için evrensel olarak değerlendirilmiştir. Türkiye’deki tanımlardan ise tarihi sıralama verildiğinde Peker (2000), Budak (2005) ve Kızılgöçer’in (2020) tanımlarının dinin olmaz olmaz bu üç alt kavramın bulunduğu görülmüştür. Böylece zaman içerisinde Türkiye’deki din psikologları efradını cami ağıyarını mâni bir tanım yapmaya çalıştıklarını anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen bu üç alt kümenin kavramları kullanarak bazı din tanımları yapılabilir: “*Din: İnsanın (insanların) kutsal sayıp tecrübe ettiği tabiat üstü varlıklara ilişkin inanç sistemleri ve ibadetler bütünüdür*”. Böyle bir tanımda insanların inandığı varlıklara kutsiyet yüklemesi anlam ya da kutsallık demektir. Ayrıca insanın bu yüklediği anlam alanına ilişkin bir inanç ve ibadet şekli oluşturulmuştur. “*Din: Birey veya toplumun kutsal olarak düşünüp kabul ettiği tabiat üstü alana ilişkin oluşturulan ritüel ve inanç sistemleridir*”. Bu tanımda da kutsallık/anlam yükleme, inanç ve ibadet/ritüel kavramları bulunmaktadır. Bu iki tanım din psikolojisi alanına daha yakın tanımlar olarak görülebilir. Ritüel ve inanç sistemi denilse de bu tanımın din sosyolojisine yakın olmadığı düşünülebilir. Bunun için din sosyolojisi bakış açısından da daha vurgulu bir tanım yapılacaktır. “*Din: İnsanların kutsal kabul ettikleri tabiat veya tabiat üstü alana ait inanç sistemlerinden ve ibadetlerden (ritüellerden) oluşan toplumsal bir kurumdur*”. Bu tanım anlam, inanç ve ibadet kavramlarını içererek dinin bir toplumsal kurum olduğuna vurgu yaptığı için din sosyolojisine de uygundur. Ancak yeryüzünde toplumsal bir kurum haline gelmeyen mistik dinlerin olduğu düşünülürse veya tek kişinin inandığı herhangi bir din⁴ olduğu görülürse din tanımında sistem ifadesini kullanmak daha mantıklı gelebilir.

İster tek kişilik olsun isterse toplumların inandığı bir din olsun din kümesinin alt niteliklerinde anlam/kutsallık yükleme, inanç ve ritüel/dini davranış olmak zorundadır. Bu üç alt kavram kısa bir süreliğine değil uzun dönem içinde birbirini destekleyerek gelişmek zorundadır. Dinin olmazsa olmaz üç alt kavramın birbirine önceliği ya da üstünlüğü yoktur. Her biri eşit derecede önem sırasına sahiptir. Tarihsel olarak hangi alt kavramın önce çıktığı ise dinlere göre değişebilir. Mistik

⁴ Hz. İbrahim için tek başına ümmetti ifadesi bir kişi tarafından temsil edilen bir dinin olabileceğine de işaretler denilebilir (Nahl 16128).

dinlerde anlam/kutsallık daha ön planda olabilir ama diğer alt kavramlar da olmak zorundadır. Aksi halde mistik olan şey bir din haline gelmez. Yani bu üç kavramın birinin eksikliği o şeyi din haline getirmez. Artık dine benzeyen o şey ideoloji veya bir dünya görüşü veya bir düşünüş ve yorumlama tarzı olarak kabul edilir. Örneğin Maradona hakkında kurulduğu iddia edilen kilise veya din acaba gerçekten yeni bir din mi yoksa Hristiyanlık inanç sistemi içinde bir yorum şekli mi? (Bkz. <https://www.esquire.com.tr/spor/2012/04/25/tanrının-yeni-evi--maradona-kilisesi>). Hristiyanlık içindeki bir yorum şekli olması daha mantıklı gözükmektedir. Bu açıdan bakılınca ateizmi bir din olarak görmek de dine yapılmış bir haksızlıktır. Ateizm, deizm, sosyalizm, kominizm ya da benzer “izm” kavramları bir dünya görüşü ya da yorumu olabilir ama din değildir (Seyhan, 2024). Din psikolojisi uzmanları evrensel ve norm koymadan bir din psikolojisi çalışmaları yaparken bu durumlara dikkat etmesi bilimsel gelişime fayda sağlayacağı beklenir.

Sonuç ve Öneriler

Bilim insanları için tanım yapmak en temel işlerin başında gelir. Bu çalışmada tüm dinlerin asgari özellikleri dikkate alarak evrensel bir tanımının imkanına dair yorumlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Araştırmada din tanımı için tüm dinlerin olmazsa olmaz özellikleri yani içinde barındırdığı alt kavramlar ortaya konmuştur. Söz konusu bu kavramlar tüm dinlerin ortak özelliği olduğu vurgulanmıştır. Bir şeyi din yapan özellikler asgari üç alt kavramla izah edilmiştir. Bu üç alt kavram: 1. Anlam-Kutsallık (Yükleme). 2. İnanç Sistemleri. 3. Ritüellerdir. Bu üç kavramın bir araya gelmesi o şeyi din haline getirir. Elbette bu süreç hemen çok kısa bir süre içinde değil belli bir zaman aralığında olacaktır. Bu üç kavramdan herhangi biri diğerlerini öncelemez ve tek başına bulunmaz. Ayrıca biri diğerlerini destekleyerek döngüsel bir yapı oluşturur.

Anlam ya da kutsallık tüm dinlerin ortak özellikleridir. Araştırmanın teorik kısmında izah edildiği üzere tüm dinlerin doğüstü saydığı alanlar vardır. Bunlar maddi olabileceği gibi manevi ya da madde ötesi şeyler de olabilir. Bir ağaç, taş, dağ, herhangi bir nesne maddi kutsallara örnek olurken, ilah, melek, şeytan, cin vb. şeyler ise maddi olmayan kutsallardır. Bunlara yüklenen anlam dinler için önemlidir. Elbette burada bu yüklenen anlamların birey için ne anlam ifade ettiği ve bu kavramlarla hayatını nasıl anlamlandırdığı önemlidir. Bu kısım tecrübe denilen durumu

oluşturmaktadır. Her dinde kutsal sayılan yani anlam yüklenen kısımlar vardır ama önemli olan bireyler için o yüklenen anlamların ne ifade ettiği ve nasıl tecrübe edildiğidir. İşte bu da dinlerin bu kadar çok olmasının nedenlerinden biri olarak görülebilir.

Diğer bir özellik araştırmada inanç sistemleri olarak vurgulanmıştır. Tüm dinlerde bir inanç sistemi vardır. Bu inanç sistemi kişinin aidiyetini temsil eder. Neye inanıp inanmayacağına dair bir nevi kurallar oluşturur. İslam'daki amentü dedikleri şey aslında tüm dinler içinde vardır. Herhangi bir dinin amentüsünü kabul eden birey bir başka dinin amentüsünün içinde değildir. İnanç sistemleri hem anlamı/kutsallığı kuvvetlendirir hem de anlam/kutsallık tarafından desteklenir. Karşılıklı bir döngüsel durum oluşur (bkz. Şekil-1).

Bu iki alt kavram da dinin oluşmasına yeterli olmadığı teorik kısımda vurgulanmış ve üçüncü alt özellik olarak ritüelden bahsedilmiştir. Buna göre tüm dinlerin ritüelleri vardır. Bu ritüeller birbirine benzer olabileceği gibi birbirinden tamamen farklı da olabilir. Dini kökenli ve amaçlı davranışlar dinin olmazsa olmaz alt kavramlarını destekler. İdeolojiler veya siyasi akımlar anlam veya inanç sistemi sunabilir ama belli bir davranışsal yaklaşım sunmadığı için din denilemeyeceği vurgulanmıştır. Bazı durumlarda ise belli bir dini gelenek içinde farklı yorumlar ortaya çıkabilir. Bunlar geldikleri geleneksel ana dinden bağımız olmadıkları için yani kendilerine ait yeni bir inanç sistemi getirmediikleri için yeni bir din denilemez. Ancak sosyal medyada sanki yeni bir dinmiş gibi haberler çıkmaktadır. Örneğin Maradona hakkında din kurulduğuna dair haberler.

Araştırmanın yöntem kısmında nitel bir yöntem içinde Batıda ve Türkiye'de yapılan din tanımları ile sınırlandırarak dinin olmazsa olmaz üç alt kavramı ile yapılmış evrensel tanımların tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitekim Batıda yapılan din tanımlarından, Eric Fromm (2003) ile Argyle ve Beit-Hallahmi'ye (1975) ait tanımlar söz konusu bu üç alt kavramı barındırmakta olduğu ve evrensel bir din tanımı olarak kabul edilebileceğine dair bulgular tespit edilmiştir. Bu iki uzmanın tanımı kronolojik olarak günümüze daha yakındır. Tylor'dan beri evrensel bir tanımının gerekliliği bilim dünyasında vurgulanmış ama evrensel din tanımları daha sonraları yapılmaya başlanmıştır.

Benzer durum yerel bilim dünyası için de geçerlidir. Türkiye'deki tanımlara ilişkin elde edilen bulgulara göre tarihsel sıra içinde Peker (2000), Budak (2005) ve Kızılgöçer'in (2020) tanımlarının dinin olmazsa olmaz bu üç alt kavramına vurgu yaptığı anlaşılmıştır. Bu tanımların önceki tanımlara göre daha evrensel olduğu tespit edilmiştir. Hem Batıda hem Türkiye'de din psikolojisi alanındaki araştırmalar arttıkça dinin tanımı yapılırken son yıllara doğru evrensellik daha çok ön plana

çıkılmaktadır. İlk dönem psikoanalitik kuramcılarının dinin birey için ne anlam ifade ettiğini vurgulayan din tanımları yerine artık son zamanlarda dinin evrensel tanımlarına vurgunun artması din psikolojisinin tüm dinleri eşit ve norm koymadan incelemesi gerektiği özelliğini de kuvvetlendirmektedir.

Bundan sonraki yapılacak araştırmalara şunlar önerilebilir: Dinin tanımını tüm dinleri kapsayacak şekilde yapılması din psikolojisinin evrenselliğini daha kuvvetlendireceği için günümüzde yaşayan tüm dinlerin ortak özelliklerinin tespitine yönelik çalışmalara ağırlık verilebilir. Bu durum aynı zaman da dinlerin maneviyat arayışı hissini tatmin etmesi özelliğine de vurgu yapılabilir. Din psikolojisinin evrensel bir bilim olmasını kuvvetlendirmek adına tüm dinlerin ortak özelliğine eklenecek başka alt kavramların olup olmadığına dair tespit çalışmaları da yapılabilir. Eğer başka alt kavramlar önerilecekse bu önerilerini sunmak için bununla ilgili nitel ya da nicel çalışmalar bilim uzmanlarına tavsiye edilir. Söz konusu asgari üç alt kavramla ilgili Uzakdoğu dinleri dahil birçok din üzerinde mukayese çalışmaları da yapılabilir.

Kaynakça

Akseki, A. H. (1970). İslam Dini. Ankara: D.İ.B. Yayınları

Aktay, Y. (2014). *“Din ve Toplum”*. (ed: Yasin Aktay). Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*, London: Routhledge&Kegan.

Armaner, N. (1980). *Din Psikolojisine Giriş I*. Ankara: Ay Yıldız Matbaası.

Atay, H. (1957). “İslam’dan Önce Arap Yarımadasında Putperestlik ve Yayılışı”, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi c. 4 s. I-IV.

Ayten, A. (2010). *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Bayraktar, Z., (2022). “Türk Halk Anlatılarında “Gaipden Gelen Ses” Motifi”. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, ss.150-151. İzmir, Türkiye.

- Budak, S. (2005). Psikoloji Sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Certel, H. (2003). Din Psikolojisi. Isparta: Berivan Yayıncılık.
- Clark, W. H. (1958). The Psychology of Religion. New York: Tylor & Francis.
- Cürçani, Ebu'l Hasan S. Ş. A. (1987, 1308). et-Tarifat. İstanbul: Şirketi Sahafiyeye-i Osmaniye.
- Lowenthal, K. M. (1995). Religion and Mental Health. London: Chapman and Hall.
- Çağdaş, K. (1955). "Hindistan'da İnek Kültü ve Bu Kültün Menşei Üzerine Bir Araştırma". Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi. 53-67 ss.
- Durkheim, E. (1961). The Elementary Forms of Religious Life (Çev: J. Swain). New York: (Türkçesi, Dini Hayatın İlkel Biçimleri, Çev: Fuat AYDIN, İstanbul: Ataç Yayınları).
- Eagleton, T. (2005). İdeoloji, Çev. M. Özcan, 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Egemen, B. Z. (1952). Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Freud, S. (1938;1990). Art and Literature, New York: Penguin Books.
- From, E. (2003). Çağdaş Toplumların Geleceği. İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Geertz, C. (1972). "La Religion Comme Systeme Culturel", Essaid Antropologie Religieuse, Paris: Gallimard Editions
- Hökelekli, H. (1998). Din Psikolojisi. Ankara: TDV Yayınları.
- James, W. (1902; 2002). The Varieties of Religious Experience. London and New York: Routledge. Tylor and Francis Group.
- Jung, C. G. (2010). Psikoloji ve Din. İstanbul: Okyanus Yayıncılık.
- Kavros, P. M. (2010). "Religion". In Encyclopedia of Psychology and Religion (Ed. David A. Leeming, vd.). USA: Springer Science.
- Kayıklık, H. (2011). Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine. Adana: Karahan Yayınları.
- Kızılgöçit, M. (2020). Din Psikolojisinin 300'ü. Ankara: Otto Yayınları.
- King, R. H. (2001), Tanrı'nın Anlamı. (Çev: Temel Yeşilyurt). İstanbul: İnsan Yayınları.

Macit, M. H. (2016). “İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme”, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, s: 26; ss: 29-36.

Mardin, Ş. (1983). Din ve İdeoloji. İstanbul: İletişim Yayınları.

Maslow, A. (1996). Dinler Değerler Doruk Deneyimler, (Çev. H. Koray Sönmez), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.

Margul, T. (2012). “*Hint İnek Tapımının Bugünkü Durumu*”. (Çev: Ali İhsan Yitik ve Aynur Yıldız). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Morris, C. G. (2002). Psikolojiyi Anlamak (Understanding Psychology). (Çev: Serdar M. Değirmencioglu; Ed: Ayvaşık, H. B. ve Sayıl, M.). Ankara: Türk Psikologları Derneği.

Mutçalı, S. (2001) Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayınevi.

Orçan, M. (2008). “Modern Bir Asabiyet Olarak İdeoloji”. (İdeoloji. Ed: Kenan Çağan), ss: 123-142, Ankara: Hece Yayınları.

Otto, R. (1925). The idea of the Holy, Trans. J.W. Harvey, Oxford Un. Press, Londra and New York.

Özbaydar, B. (1970). Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Baha Matbaası.

Peker, H. (2000). Din Psikolojisi. Samsun: Seda Matbaası.

Savaş, A. (trs). Çocuk Hakları ve Hukuku. İstanbul Üniversitesi Açık Öğretim Materyalleri. Eğitim Bilgi Sistemi.

Schultz, D. Ve Schultz S. E. (2007). Modern Psikoloji Tarihi. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Seyhan, B. Y. (2015). “*Dini Şuur Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması*”, EKEV Akademi Dergisi, s: 61; ss: 377-392.

Seyhan, B. Y. (2016). Dindarlık ve Kişilik Açısından Sabır. Bursa: Emin Yayınevi.

Seyhan, B. Y. (2022). Dindarlık ve Kişilik Açısından Sabır. (2. Baskı). Bursa: Emin Yayınevi.

Seyhan, B. Y. (2024). “Din Psikolojisi Açısından Din ve Ruh Kavramı Üzerinde Yorumlar”, 3. Uluslararası Korkut Ata Sempozyumu, (Baskıda) Osmaniye/Bahçe.

Şahin, H. İ. (2018). “Türk Halk Şiirinin Kökeni, Gelişimi ve Genel Özellikleri”. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Turner, B. S. (1997). Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım, Ankara: Vadi Yayınları.

Yaparel, R. (1987). “*Dinin Tanımı Mümkün mü?*”, Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi, s: 4; ss: 403-417.

Yavuz, K. (1982). “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0(5), 87-108.

Yinger, J. M: (1970). The Scientific Study Of Religion. New York: The Macmillian Comp.

İnternet Kaynakçaları:

<https://www.esquire.com.tr/spor/2012/04/25/tanrının-yeni-evi--maradona-kilisesi>.

<https://esanlamlisi.net/es-anlamli/ayin/>.